

Вступ

Дана розвідка присвячена розгляду одного із значущих елементів української побутової культури XVI–XVIII століть. Звернення ж до цієї тематики обумовлене тим, що за останні два десятиліття відбувся справжній прорив в дослідженнях української історії цієї доби, і зокрема козацтва. В той же час маловивченою залишається тогочасна побутова культура українців. А не маючи ґрунтовного уявлення про повсякденне життя наших пращурів, не завжди можна правильно оцінити вплив умов, у яких вони діяли, зрозуміти мотиви їхніх вчинків. І лише досконале знання побутової культури наших прадідів дозволить відчувати дух епохи, скласти уявлення про менталітет тогочасних українців, об'єктивно оцінити їхні вчинки, досягнення і невдачі.

Погребальні ритуали та поховальна практика в усі часи відігравали важливу роль в житті українського суспільства. Адже похорон був фінальною стадією земного існування людини, яка безповоротно відходила з життя рідних та близьких. Разом з тим погреб був і воротами в потойбічний світ. Для соціуму та родини важливим було прощання з покійником, вшанування доброї пам'яті про нього. Ще більш значущою була організація безпечного переходу померлого, який ніс потенційну загрозу для живих, у світ мертвих. В козацьку добу існував цілий комплекс обрядів та традицій, які і мали це забезпечити.

Формуватись поховальні ритуали почали ще в дохристиянські часи, і поступово змінювались у відповідності із перемінами у суспільстві. Після утвердження в Україні християнства воно ввійшло і в поховальний обряд. Поєднання християнських та язичницьких елементів в погребальній обрядовості обумовило не тільки її багатство та колоритність, а й постійну боротьбу між ними.

Значимість погребальної обрядовості, поєднання в ній древніх та нових елементів обумовили увагу до цієї теми багатьох дослідників. І уже в роботі Павла Платоновича Чубинського (Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-

русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 4.) були опубліковані матеріали, які висвітлювали поховальні народні обряди. Починаючи з прикмет, які віщували смерть, до повернення погребальної процесії з кладовища. Федір Вовк у своїй праці (Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.) в масиві народної обрядовості дослідив і погребальні ритуали. Крім того, окремі аспекти поховальних обрядів вивчали Синицький Д.А., Ящуржинський Хр., Беляшевський Н., Васильєв М.К.

Слід зазначити, що досліджувались, в основному, погребальні обряди та традиції ХІХ століття. Зважаючи на обмеженість джерельної бази, лише іноді розглядались окремі аспекти поховальних традицій більш ранніх періодів. При цьому, найбільше уваги приділялось дохристиянським елементам в погребальній обрядовості.

Разом з тим, попри такий інтерес науковців до цієї проблеми, ще не досліджені особливості погребальних ритуалів та практики ХVІ–ХVІІІ століть, не виявлені трансформації, які в них відбувались у той період.

Не приділялось належної уваги дослідженням поховальних ритуалів та практики різних суспільних верств. Лише Дмитро Яворницький (Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1.) та Аполлон Скальковський (Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ,–1994) у своїх дослідженнях запорозького козацтва, торкнулись і його поховальної практики. Проте погребальна обрядовість українського козацтва (і городового, і запорозького) потребує більш ґрунтовного розгляду. Вирішенню ж саме цих питань і присвячена ця розвідка.

На жаль, про український погребальний обряд в часи козацтва збереглись лише уривчасті відомості. Але навряд чи він чимось радикально відрізнявся від таких же ритуалів ХІХ століття. Адже саме поховальний обряд виявився найбільш стійким і, в основних своїх рисах, майже не мінявся століттями. Більше того, навіть в кінці ХХ століття, після всіх війн, голодоморів, революцій та

інших соціальних катаклізмів, ще можна було, скажімо, зрідка почути традиційне похоронне голосіння. Вірніше, те, що від нього залишилось. А труною, при виносі з квартири в багатоповерховому будинку, стукали об поріг як і за 400–500 років до цього, коли її виносили з курної хати. Поминальні ж традиції збереглися і у XXI столітті.

Тому, реконструюючи погребальні обряди козацької доби, варто орієнтуватись на поховальні традиції XIX століття, особливо його початку. Адже будь-які, особливо дохристиянські елементи, які спостерігались в погребальній практиці XIX століття, не могли не існувати в більш ранній час. Разом з тим, навіть ритуали другої половини цього століття можуть допомогти визначити існування певних тенденцій в поховальній обрядовості, які збереглися з XVI–XVIII століть. Наприклад, сучасні цукерки та печиво, котрі роздають після поминального обіду його учасникам, аж ніяк не нагадують поминальних книшів та паляниць XVII століття, але беззаперечно засвідчують сталість поминальних традицій.

Разом з тим, величезне значення мають і нечисленні згадки про поховальні ритуали в документах козацької доби, в мемуарах сучасників, дані сучасних археологічних розкопок різних об'єктів тієї епохи тощо. Саме вони дозволяють більш точно реконструювати козацькі погребальні обряди та практику, уникнути їхньої модернізації.

Поховальні обрядові практики козацької доби

У XVI–XVIII століттях поховальні обряди, традиції та практика в житті українського суспільства були особливо затребуваними. Адже крім природних причин смертності, однакових в усі часи, в цей період зросла кількість та інтенсивність збройних конфліктів. При цьому бойові дії часто точились на території України, інколи набували характеру громадянської війни, відзначались особливою запеклістю. Мирне ж населення дуже страждало під час цих збройних конфліктів. Промовистим прикладом вразливості населення, зокрема дітей, можна вважати звичайний рутинний «заїзд», організований влітку 1683 року паном Шумлянським на маєток шляхтичів Чоповських. Дикий гук та галас нападників, чужі озброєні вершники носяться селом. Панічні крики: Орда! Жіночий лемент! Жах! Всі розбігаються куди тільки можуть. Під коні потрапили троє малолітніх хлопчиків. Двоє з них були задавлені на смерть, а третє дитя отримало такі тяжкі травми, що «невідомо чи буде ще жити»¹. І це при тому, що нападники навіть не збирались когось вбивати. Вони лише сіяли паніку, щоб без спротиву захопити чужий маєток.

Крім того, населення гинуло не тільки від шабель, стріл, списів та куль, а й уводилось в полон, який виривав українців з життя соціуму майже з такою ж безповоротністю, як смерть. Навіть дружина невільника мала чекати його повернення з полону не більше трьох років, а потім могла взяти інший шлюб (незалежно від того, чи живий її полонений чоловік). Пограбований військовими урожай, спалені села означали для селян смерть від голоду та холоду. Тим більше, що під час Визвольної війни українського народу XVII століття поляки

¹Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. – Ч.3, Т.2. – К., 1868. – (Далі: Архив ЮЗР). – С.37.

започаткували практику цілеспрямованого і масового винищення мирного українського населення².

Багатотисячні армії, концентрація великої кількості людей на відносно незначних територіях, посилення контактів зі Сходом сприяли розвитку епідемій. Лікувати ж найстрашніші інфекційні хвороби тогочасна медицина не вміла. Тому епідемії просто викошували населення. Більше того, рівень розвитку тогочасної медицини був таким, що навіть звичайні хвороби чи легкі рани нерідко ставали смертельними. А висока дитяча смертність була сумною реальністю життя.

Ставлення ж до смерті в тогочасному соціумі дуже суттєво відрізнялось від сучасного, коли і суспільство загалом, і кожен зокрема намагаються забути про неї, не згадувати її. Реальністю для пересічного сучасного українця вона стає лише після втрати когось із близьких, а чужі трагедії уваги не привертають.

В козацьку ж епоху «забути» про неї, зважаючи на більшу від сучасної смертність населення, було важко. Крім того, в ті часи переважна більшість населення мешкала в невеликих населених пунктах, в яких не існувало відчуження на кшталт сучасного. Тому будь-яка подія, в тому числі трагічна, не минала уваги всієї громади, ставала «надбанням» кожного її члена. Адже всі мешканці села чи містечка були поінформовані про неї, і причетні так чи інакше. Врешті-решт навіть церковний поховальний дзвін повідомляв всім, що знову обірвалось чиесь життя.

Тому в українському суспільстві тоді побутувало специфічне, майже філософське ставлення до смерті. Вірогідно, воно було своєрідним компенсаторним механізмом, котрий мав уберегти психіку і всього суспільства, і окремих осіб під час занадто частих зіткнень з трагедіями.

В його основі лежало християнське віровчення. Адже церква повсякчас нагадувала, що це земне життя тимчасове і скороминуще. Що християнин повинен протягом всього життя

² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький – К., 2009. – С.402

готуватись до смерті, рятуючи свою душу молитвами, постами та богоугодними справами. Крім того, певне значення мали для населення надії на постсмертне життя в рамках християнського віровчення. В свою чергу ці уявлення наклались на старий, ще дохристиянський суспільний досвід сприйняття смерті. І результатом було те, що в козацьку добу в настроях суспільства побутувало розуміння природності такого явища як смерть. Ніж журитись та сумувати над покійним, більш важливим вважалось провести всі необхідні поховальні обряди. Адже саме виконання цих ритуалів мало забезпечити перехід померлого у потойбічний світ, убезпечити живих від можливої шкоди, якої їм міг завдати дух мерця, якби повернувся³. З допомогою обрядів намагались залишити покійників у «вічному спокої» на віддалі від живих.

Крім того, в деяких місцевостях навіть існували певні традиції, котрі мали змусити рідних померлого менше за ним сумувати. Так, навіть гріхом вважалось, коли мати занадто побивалась за першою померлою малолітньою дитиною. Мовляв, безгрішне «янгеля за батька та матір відмолюватиме». І, виходячи з цього, мати навіть не повинна була ходити на кладовище на могилу дитини.

В цьому ж руслі йшла і заборона вдовам відвідувати могилу померлого чоловіка після сорока днів аж до річниці смерті⁴.

А ще тим, хто найбільше побивався за померлим на могилі, могли насипати за комір землі⁵. Природно, що втішити це не могло, але істеричний припадок туги могло перервати не гірше, ніж нашатирний спирт.

³ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995. – С.214–215; Культура і побут населення України: Навчальний посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – К., 1993. – С. 200.

⁴ Похороны, списанные со слов поселянина в Харьковской губернии, Лисовиком. / Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т.2. – С.Пб., 1857. – Исследования. – С.287.

⁵ Васильев М.К. Малорусские похоронные обряды и поверья // Киевская Старина. – К., 1890. – Т.XXX. – Август – С.318.

Також мали зменшити тугу за померлим і численні оповідки про те, як своїм сумом за померлим його рідня провокувала дух покійника ходити додому.

Слід визнати, що такі сентенції не надто втішали рідних померлих. Не менше, ніж нинішні матері, тогочасні жінки тужили за втраченими дітьми. Наприклад, у 1726 році дружина бунчукового товариша Федора Сулими, у котрої малолітній син втопився у діжці з квасом, настільки тяжко це переживала, що занедужала з печалі і померла⁶. І в ті часи люблячі матері, коли ховали дитину, від відчаю та невимовної туги ладні були кинутись в могилу.

Не менш тяжко було і батькам втрачати своїх дітей. Навіть дорослих. На тильній стороні хреста, який стояв на могилі запорожця Данила Харченка, були начертані гіркі слова: «старанієм Харька старого, батька его, поставлен 1763 года, ибо весьма горько отцу пережить свое дитя»⁷.

Втрата ж батька та глави сімейства не тільки була особистою трагедією, а часто і економічною катастрофою для родини.

Але необхідність проведення всіх необхідних обрядів, певні звичаєві заборони все ж таки дозволяли вбитим горем родичам відволіктись від трагічних переживань, переключитись на цілком земні клопоти.

Дещо відмінним було ставлення до смерті у запорожців. У них в основі поглядів на смерть теж лежало християнське віровчення, але пристосоване до їхнього військового побуту.

Над кожним запорожцем, з першого ж дня появи його за порогами, висіла цілком реальна загроза смерті, полону чи тяжкого поранення. Жити в таких умовах, сповідуючи звичайні родинні цінності, плакаючи надію на спокійну смерть в далекій старості, було просто неможливо. Ще менше, ніж зустріти

⁶Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1. – М., 1859. – С.190.

⁷Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году // Киевская Старина. – К., 1887. – Т.LX. – Февраль – Документы и заметки. – С.44.

старість, було у січовиків шансів досягти спасіння за допомогою молитов та традиційної для християн добротності. Дуже вже не сприяло цьому військове ремесло козаків. Крім того, і запорозький соціум міг існувати в безпосередній близькості від противника лише за рахунок надзвичайного напруження всіх духовних сил кожного козака. Втіленням же запорозького Духа стало запорозьке «лицарство», своєрідний неписаний етичний кодекс січовиків, який сконцентрував та мобілізував весь потенціал і всього січового товариства, і кожного козака зокрема. «Лицарство» було просто просякнуте аскетизмом та культом боротьби з «агарянами». У відповідності з ним сенсом життя кожного січовика була боротьба з татарами та турками. При цьому козаки вважали, що знищуючи ворогів Христа та завдаючи їм якнайбільше шкоди вони і роблять богоугодну справу, і рятують цим свої душі. Заради цієї боротьби запорожець мав з жартом та посмішкою відмовлятися від усього, що тоді так цінувалось в побуті, стоїчно зносити фізичні страждання. Коли ж виникала потреба, то січовик без усякого жалю мав розпрощатися і з власним життям. Тому-то і було у запорозьких козаків більш ніж філософське ставлення до смерті. А січовики-вербувальники, закликаючи на волості бажаючих в похід проти турків, пропонували можливим добровольцям: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий терпіти всілякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті, – приставай до нас. Не треба боятися смерті, від неї не вбережешся. Таке козацьке життя»⁸.

Проте вмирати запорожці не надто квапились, бо дуже любили життя. І щоб козак пішов на вірну смерть, потрібні були вагомі підстави: захист інтересів товариства, порятунок товарища тощо. Хоча бували серед них і такі, які заради власної хвацькості, хизуючись, могли ризикнути своїм життям. Саме завдяки ним і набули запорожці слави вояків, котрі не надто дорожать життям.

⁸ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.1. – СПб., 1874. – С.65–68.

В погребальній обрядовості козацької доби існувала значна кількість дохристиянських вірувань, традицій та ритуалів. Уже на стадії наближення смерті побутовув поганський комплекс прикмет, які віщували її настання. Вважалося, що про наближення трагедії свідчили сова чи пугач, які кричали вночі на хаті, курка, яка кукурікала, як півень, якщо тріскались сволок, діжа чи ікони, відкриті очі у покійника тощо. Її віщували і погані сни: зуб, що випав, померлі батьки, втрачений жінкою очіпок, городні грядки, груші, яблука тощо⁹.

В народі вважали загробне життя продовженням нинішнього, тому споряджали покійних найбільш «необхідними» їм там речами: клали в могили горщики з кашею, посудини з горілкою, тощо. Для того, щоб душа померлого могла пити, на покуті ставили посудину з водою, горілкою, медом. Там же для неї клали шматок хліба¹⁰.

Також померлим клали монету, яку вони мали сплатити за «перевіз душі», «за місце»¹¹.

При похованні молоді використовувались певні елементи з весільної обрядовості. Якщо помирили дівчина на виданні чи парубок, то їх вбирали у весільне вбрання. Таких покійників величали «князем та княгинею». Якщо у них не було нареченого чи нареченої, то обирали їм пару з числа живих, котрі грали цю роль. А похорон мав певні риси весільної церемонії. Іноді могли навіть випікати коровай. На церковні корогви та хрести вішали

⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 4. – С. 698–690. – (Далі: Чубинский П.П. Труды ...)

¹⁰ Васильев М.К. Малорусские похоронные обряды и поверья. – С.318; Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995.- С.213–214; Ящуржинский Хр. Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусских погребениях // Киевская Старина.- К., 1890. – Т. XXVIII. – Январь – С.130.

¹¹ В.К. В с. Краснополье – в 10 верстах от Коропа – существует обычай // Киевская Старина. – К., 1890. – Т. XXX. – Август – С.323; Чубинский П.П. Труды ... – Т.4. – С.710.

найкращі прикраси померлої з її приданого: стрічки, пояси. Присутніх пов'язували весільними хустками.

Вбирали померлу як наречену. В ляну сорочку, картату плахту, червоний пояс. Розпущені коси прикрашали стрічками, вінком з квітів. На таких похоронах співали весільні пісні, в котрих згадувались всі елементи весільного обряду¹².

Застосовували при похованні і певні магічні дії. Так, коли хтось дуже тяжко та довго вмирав, то щоб «полегшити душі вихід з тіла», не тільки молились, а й зривали дах з хати. Природно, не весь, а лише невелику частину. З хати, поки там знаходився покійник, не виносили сміття. Місце, де стояла труна, після її виносу посипали житом.

При похованні покійників, пов'язаних з нечистою силою, проводили охоронні магічні обряди. Могили відьом, відьмаків, упирів, щоб завадити їм виходити з них, засипали маком, завалювали сміттям, пробивали груди таким мерцям осиковим кілком.

А в районі Коропа в XIX столітті було прийнято брудну воду, в якіймили посуд після поминального обіду, виносити в горщику і виливати на могилу. Горщик потім розбивали. Можливо, що в козацьку добу щось подібне побутувало в тій місцевості, яка була резиденцією генеральної військової артилерії¹³.

Проте в цілому поховання відбувалось в рамках християнського віровчення, а головну роль в ньому відігравали церковнослужителі.

¹² Васильев М.К. Малорусские похоронные обряды и поверья – С.318; Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. - С.212; Данилевский Г. — Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии. Осень. // Библиотека для чтения. – Т. 143. – СПб., 1857. – Смесь. – С.141; Похороны, списанные со слов поселянина в Харьковской губернии, Лисовиком. – С.289–290; Культура і побут населення України: Навчальний посібник – С.201; Чубинский П.П. Труды ... – Т.4. – С.700–701

¹³ Васильев М.К. Малорусские похоронные обряды и поверья – С.318; В.К. В с. Краснополе – в 10 верстах от Коропа – существует обычай. – С.322; Культура і побут населення України: Навчальний посібник – С.200.

Прийнято було, коли загроза смерті зростала, по-християнськи підготуватись до неї: висповідатись та причаститись. Хворих та поранених соборували.

Також перед смертю треба було потурбуватись про власні статки. У незаможних вмирущий, скажімо, батько міг усно розподілити майно між дітьми. Тим більше, що ділилось воно в основному за звичаєвим правом. А от багатим, з огляду на можливі суперечки нащадків в судах, треба було складати письмовий документ – заповіт. В них заповідачі крім обов'язкових розпоряджень щодо своїх статків та маєтків могли висловити свою останню волю й щодо інших питань. Так, брацлавський кастелян Василь Загоровський, котрий поранений опинився в татарському полоні, у написаному в 1577 році «тестаменті» висловився по всім питанням, які стосувались його сім'ї.

В першу чергу він вибрав вихователів та опікунів для своїх малолітніх дітей. Зважаючи на те, що його дружина за рік до цього покинула родину, виховувати синів та розпоряджатись маєтками він доручив тітці Софії Загоровській. Опікунами ж, котрі мали захищати інтереси дітей, попросив бути князя Дмитра Козека та Яна Бокія Печихвостського.

Виховувати синів він доручив у православній вірі. Але обов'язково навчити латини. Призначив він тисячу коп литовських, худобу та деякий срібний посуд своїй доньці від першого шлюбу, хоча в житті жодного разу її не бачив через «незвичливість матки ее».

Ще Загоровський передав опікунам своїх синів і свою опіку над вдовою Юхна Оранського з дітьми. Двадцять же коп грошей Юхна Загоровський попросив передати священнику церкви Суходольської, котрий мав їх віддати дітям покійного після їхнього повноліття.

Та розпорядився побудувати церкву, будинки для священників, шпиталі для нужденних¹⁴.

¹⁴ Архив ЮЗР – Ч.1, Т.1. – К, 1859. – С.74–94.

А от князь Богуш Корецький, воєвода волинський, староста луцький, брацлавський і вінницький в своєму заповіті, написаному у 1576 році, зовсім не турбувався про виховання сина, бо той був уже дорослим і через два роки мав досягти «зуполних лет». Та й жив син з рідною матір'ю. Натомість Корецький багато уваги приділив вибору опікунів. Адже в польсько-литовській державі надзвичайно часто практикували захоплення чужих маєтків за допомогою сили. Небезпека цього зроста б, якби маєтками володіли вдова та недосвідчений юнак, котрі не могли дати відсіч нападникам. Тому опікунів намагались обрати з впливових людей, з котрими дружили чи були у приятельських стосунках. Богуш Корецький обрав головним опікуном Яна Ходкевича, пана віленського, маршалка великого князівства Литовського, гетьмана і адміністратора землі Інфлянтської, старосту жемайтійського та ковельського. А щоб подолати віддаленість головного опікуна від опікуваних, він призначив опікунами ще й своїх приятелів з Волині: князя Михайла Чарторийського, старосту Житомирського «Ярофея» Чирського, Івана Кирдея Милського. Ці опікуни, котрі мешкали неподалік від родини Корецького, завжди могли надати їй допомогу. В особливо ж складних ситуаціях могли звернутись по допомогу до найбільш впливового опікуна – Ходкевича.

Також і в тестаменті Корецького йшлося про надання маєтків церквам та монастирям. Він застеріг свого сина, щоб той нічого не відбирав у церковників з цих надань.

Потурбувався князь і про власний похорон. Місцем свого поховання він визначив київський Печерський монастир, традиційне місце погребіння Корецьких.

На своє поховання він виділив 100 коп грошів, які були відраховані і окремо запечатані його печаткою.

З них на заупокійні служби в київських та луцьких монастирях і церквах офірувалось по 5–10 коп. На такі ж служби в соборних церквах та монастирях, розміщених в його маєтках, Корецький виділив менші суми – по дві копи, а в сільських храмах по сорок грошів.

Зважаючи на те, що Корецький був великим вельможею, він вирішив відзначити свою майбутню смерть амністією. З його приватних в'язниць тоді мали випустити всіх в'язнів (крім татар)¹⁵.

Для декого заповіт був своєрідною останньою можливістю попрощатися з близькими, друзями, залишити їм щось на згадку про себе. Так, збіднілий князь Василь Шемячич, відправляючись в похід, заповів дружині та сестрі викупити із закладів прикрашені дорогоцінними каменями ікони, хрести, коштовний одяг. Іноді коштовний одяг та коштовності заповідали на згадку найближчим друзям. А в 1529 році староста слонімський та кам'янецький Михайло Богущ Боговитінович заповів своїм товаришам кубки, шуби «чорного оксамиту», «табинову черлену», саян «табину брунатого»¹⁶.

Козацький гетьман Сагайдачний у заповіті віддав свої маєтності на благодійність. Значні кошти він виділив на церкви та монастирі. Крім того, подбав гетьман і про школи Київського та Львівського братств. Зокрема з капіталу в півтори тисячі золотих відсотки (10%) мали йти на школу при львівській церкві Успіння Богородиці¹⁷.

Не зникла постсмертна благодійність і серед козацьких старшин у XVIII столітті. Генеральний підскарбій Яків Маркович ще за свого життя заснував лікарню для хворих на сифіліс, і в тестаменті заповів своїм нащадкам підтримувати цей медичний заклад. Григорій Полетика наказав дружині після його смерті заплатити за півроку подушну подать за всіх своїх селян, а слугам теж виплатити «в незачет» піврічне жалування¹⁸.

¹⁵ Архив ЮЗР – Ч.1, Т.1. – К, 1859. – С.95–116.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (Далі — Акты ЮЗР). — Т. 1. — СПб., 1863. — С.75–77; Акты ЮЗР. — Т. 2. — СПб., 1865. — С.123–125.

¹⁷ Архив ЮЗР. – Ч.3, Т.1. – К, 1863. — С.268–271.

¹⁸ Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1. – От издателя. – С.ХІ; Частная переписка Григорія Андреевича Полетики// Киевская Старина. – К., 1895. – Т.Л. – Июль. – С.87–93.

Хоча бувало, що в заповітах лише розподілялось майно між спадкоємцями.

Значну роль в похороні відігравав священник. Саме до нього зі звісткою про смерть звертались родичі покійного. Священник же давав розпорядження копати могилу, дзвонити по покійнику, з його дозволу труну з покійником ставили в церкві, і він же проводив похоронну відправу, супроводжував домовину до могили. При цьому, зрідка священники могли зловживати своїм монопольним становищем. Тому і виник скандал в Конотопі в 1754 році. Піп вимагав від родини померлого сотенного отамана плати за особливий сорокоуст, а вони ж, через свою бідність, заплатити не змогли. От священник і відмовився ховати померлого, заборонив ставити труну в церкві, хоча покійний вже почав розкладатись та його тіло почали їсти черви. Священники з сусідніх церков мало чим могли допомогти. Поховати чужого прихожанина не мали права. І лише один з них дозволив поставити домовину в своєму храмі¹⁹. Але такі випадки взагалі стали можливими лише у XVIII столітті, коли влада козацької адміністрації була ослаблена, а церква під російською зверхністю була бюрократизована та ієрархізована, менше залежна від церковної громади.

Крім того, вже після поховання покійного в церкві ж замовлялись заупокійні служби (ті ж сорокоусти – поминання покійного, котрі служились протягом 40 днів та панахиди).

Зазвичай померлих мали обмити та обрядити в їх найкраще (святкове) вбрання.

Обряджене тіло покійного клали на лаву. В труні, якщо вона була приготовлена покійним заздалегідь. В деяких місцевостях тіло в домовину перекладали після її виготовлення чи після відспівування священником.

¹⁹Жалоба конотопського сотенного уряду на священника Якова Костенецького, за отказ хоронить умершего сотенного отамана Данила Торянского. 1754 г. // Лазаревський А. Украинские исторические мелочи. – Т.1. – К., 1901. – С.30.

Обов'язковим був церковний подзвін за померлим. Дзвоном супроводжувався і сам похорон.

Також над покійним мав постійно читати Псалтир дяк чи школяр, взагалі хтось із письменних. Крім певного релігійного навантаження це мало забезпечити присутність біля померлого живої людини. Що за народними уявленнями мало перешкодити вселенню в тіло злого духа²⁰.

Заможні ставили труну з тілом свого померлого в церкві, яка там і залишалась кілька днів до похорону. Незаможні несли ховати своїх покійників з дому. Але коли погреб затягувався чи тіло швидко розкладалося, як уже згадувалось, домовину з бідним небіжчиком теж могли поставити в церкві.

Виготовити труну, викопати могилу родичі покійного просили друзів, сусідів тощо. Ніякої плати за це не належало, але ніхто не відмовлявся попрацювати навіть в святкові дні.

В день похорон попрощатися з покійним та провести його в останню путь приходили мешканці всього села. Виносили труну з хати ногами вперед. При виносі її тричі нахиляли і стукали нею об поріг (покійний прощався з рідною хатою). Після того, як труну виносили з двору, як уже згадувалось, місце, де вона стояла, посипали житом, клали там сокиру, щоб більше ніхто в хаті не вмирав. Хату відразу ж замикали («щоб смерть не повернулася», ворота зав'язували червоним поясом, рушником («щоб худоба не пішла»)²¹.

Після виносу домовини з двору її зазвичай несли до церкви, де мала відбутись заупокійна служба, після якої покійного несли ховати на кладовище.

Зазвичай ховали померлих на освячених цвинтарях, котрі розміщувались біля церков. В тому числі і в містах. В старих містах, з багатовіковою історією заселення, щоб поховати нового

²⁰ Культура і побут населення України: Навчальний посібник – С.200.

²¹ Чубинский П.П. Труды ... – Т.4. – С.690, 708.

покійника доводилось турбувати старих – могили розривали, нові труни ставити на старі.

Найчастіше кладовища в тогочасній Україні знаходились на якихось пагорбах, були укриті деревами.

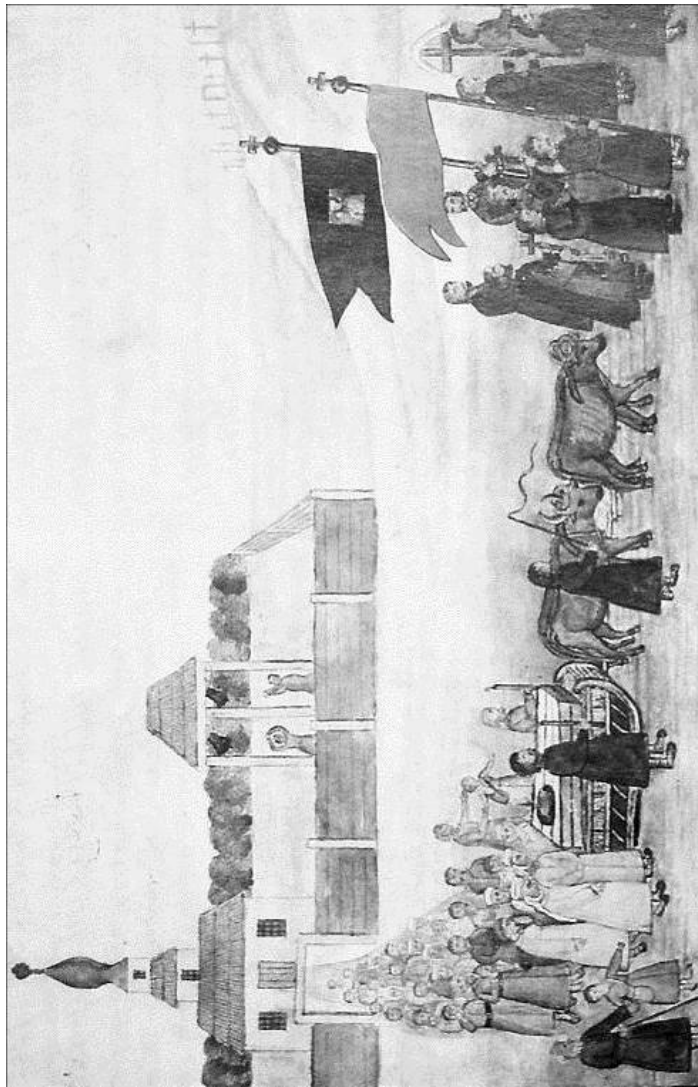
Якщо навколо цвинтарів мурували цегляну огорожу, то в стінах робились бійниці. Такий цвинтар вже був укріпленням, в якому населення могло відсидітись від нападу противника. І що дуже важливо, там можна було сховати худобу від нападників. Особливо це було важливо в селах та невеликих містечках, які не мали укріплень, або вони були дуже слабкі.

Але коли в містечку чи селі не було власного кладовища, то покійних ховали у дворах, в садках, на левадах. Під час моровиці теж могли ховати покійників у дворах. Адже у заслаблх не було сил, щоб як годиться поховати рідних, а деякі боялись, що зачумлений дім спалять, тому і намагались поховати своїх покійників таємно. З XVIII століття з санітарних міркувань кладовища почали виносити за межі міст²².

Якщо відстань до церкви і цвинтаря була великою, то труну туди везли кіньми на возі чи волами на санях. Більш стародавнім було використання з цією метою волів, запряжених в сани. В Україні така традиція зберігалась з часів Київської Русі аж до XIX століття²³. Серед малюнків Де ля Фліза є і похорон. На ньому зображена похоронна процесія, котра рухається з церкви, де відбулась заупокійна служба, на кладовище. Попереду несуть великі свічки, церковні корогви, хрест, йде священник із причтом. За ними чотири пари волів тягнуть віз із труною, на кришці якої лежить хлібина).

²² В.К. В с. Краснополье – в 10 верстах от Коропа – существует обычай – С.323.; Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т.1. – С88–91; Протоиерей П.Орловский К истории чумной эпидемии в Кисеве в 1770–1771 гг. // Киевская Старина. – К., 1897. – Т.LVII. – Июнь – Отдел I. – С.453–459.

²³ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – С.324.



Поховальна процесія.

Де ля Фліз : Альбоми. Т.1 / передм. В. Наулко, В. Горленко ; редкол.: Павло Сохань (голова) та інші. – К., 1996. – С.71.

За гробом ідуть родичі померлого, за якими вишикувалась вся процесія²⁴. І це був не поодинокий випадок, бо воліві запряжки в похоронних процесіях застосовували у ХІХ столітті в Подільській та Херсонській губерніях. В Балтському повіті, при погребі заможного однодворця, поховальний віз тягли запряжені цугом три пари волів. І такого поховання були достойні тільки старі та поважні господарі²⁵.

І якщо в ХІХ столітті ще практикували використання в поховальному обряді такого древнього елементу як сани, запряжені волами, то в козацькі часи він теж побутував. Лише зустрічався, вірогідно, частіше. При використанні в похороні саней та волів їх потім могли віддати священикам «на поминання»²⁶.

Але в ХVІІ столітті сани та воліві запряжки були характерні більше для протонародних поховань, а для шляхти їх використання вважалось принизливим. 1690 року шляхтич Ставецький навіть подав до суду на вдову свого брата, котра використала волову упряжку для перевезення тіла покійного чоловіка²⁷.

Після церковної відправи, особливо на могилі, крім плачу родичів лунало і похоронне голосіння. Воно потребувало певного вміння і його виконували окремі жінки-плакальниці²⁸.

Шляхтичів, заможну козацьку старшину та багатих міщан зазвичай погребали в церквах їхніх маєтків чи в монастирях, яким вони надавали щедру матеріальну допомогу.

²⁴ Де ля Фліз : Альбоми. Т.1 / передм. В. Наулко, В. Горленко ; редкол.: Павло Сохань (голова) та інші. – К., 1996. – С.71.

²⁵ Синицкий Д.А. Погребение на санях // Киевская Старина. - К., 1894. – Т.XLVI. – Сентябрь – С.457.

²⁶ Похороны, списанные со слов поселянина в Харьковской губернии, Лисовиком. – С.287–289.

²⁷ Ник. Беляшевский Сани в похоронном обряде // Киевская Старина. – К., 1894. – Т.XLI. – Апрель. – С.151–152.

²⁸ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – С.214.

При похованні значних персон могила копалась в підлозі храму, а потім накривалась кам'яною плитою з написами, орнаментами. Ці написи робили латиною чи церковнослов'янською мовою. Прийнято було в епітафіях згадувати всі високі посади, які займав вельможа, його військові перемоги тощо. Часто намогильні написи були досить довгими. В одній із міщанських епітафій було описане все життя мешканця Києва: «Зде положено тело кievского мещанина, райци, Ивана Григоровича Барського, брата родного монаха Василя Григоровича Барского, странствовавшего по различным землям и святым местам и описавшего в книгу все виденное. Сей-же брат его, трудившейся в разных строениях, воду привел в различные места в городе сем (Киеве) от различных источников с под гор, а потом строил каменные церкви, колокольни и покои. Первую церковь сделал у Кириловском монастыре с звонницею брамою и погребами, церковь покровскую и набережно-никольскую; у Козельце церковь штукатурнею украшал и тиньковал, и колокольню вновь построил, у золотоношском красногорском монастыре церковь, колокольню в петропавловском монастыре, у соборноуспенском соборе с церковью. Еще магазин городской и гостинной дом, жилие покои греческому монастырю и Юрию Дранчеву, реперовал церкви восресенскую и успенскую, у межигорском монастыре келіи. А сего 1785 г. зде погребен мая числа. Которому да будет вечное упокоение»²⁹.

Могли труну поставили в склеп, котрий спеціально для цього будували під храмом. Одні склепи зводили з каменю. Мурований склеп родини Апостолів в підвалі храму в Сорочинцях являв собою прямокутну камеру з склепінчастою стелею висотою в людський зріст. Він був заглиблений на три аршини від підлоги

²⁹ Киевскія летописныя заметки XVIII–XIX ст. // Киевская Старина. – К., 1884. – Т. VIII. – Апрель. – С. 688–689.

церкви, орієнтований зі сходу на захід (довжина –8 аршин, ширина – 4 аршини)³⁰.

Деякі з склепів робились з дубових колод. І ставились вони не тільки в підвалах церков, а іноді навіть у галях обіч шляху³¹.

Повне уявлення про місця поховання в середовищі козацької старшини дає записна книга осавула прилуцького полку Михайла Федоровича Мовчана, в якій його онук Андрій Мазаракі занотував місця поховання всіх померлих з їхньої родини. В Густинському монастирі були поховані: мати автора Катерина Мовчан («під церквою на лівій стороні»), його дід Михайло («в склепі кам'яному під церквою»), бабка Параска Леонтіївна Мовчан (під церквою на лівій стороні в дубовому склепі).

Могила ж тітки Марії Михайлівни Мовчан знаходилась в селі «Блотниці» під церквою «біля дверей паламарних на лівій стороні в дубовому склепі».

Племінник Григорій Мазаракі, прилуцький полковий осавул, був похований в селі Талалаївці, яке було ранговою маєтністю, в дубовому склепі на місці, де будувалась нова церква. В склепі талалаївської церкви був похований і брат Іван Мазаракі.

Схоже, що в тій же церкві були поховані і менший брат Григорій зліва від притвора «жіночого», в звичайній домовині і в дубовому склепі, і онуки (Степан та Марфа в притворі церкви справа в таких же склепах)³².

На кладовищі після церковних церемоній труну опускали у могилу. На похоронах бідноти – на мотузках. Більш багатих – на полотні, в тому числі і на лляному.

³⁰ Ксензенко А. Гетьманская усыпальница // Киевская Старина. – К., 1887. – Т. XVII. – Февраль – С. 356–357.

³¹ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709). – Ч. I. – URL: <http://izbornyk.org.ua/krmman/krm03.htm>. – Переглянуто: 2 вересня 2013.

³² Антонович В. Прилуцький полковий асаул Михайло Мовчан и его записная книга. // Киевская старина. — Т. XI. — 1885. — Январь — С. 79–80.

Після того, як могилу було закопано, учасники похорону прямували на поминальний обід. Такі обіди могли бути пісними, коли основними були страви із риби. Зустрічались і скромні поминальні обіди, на яких для приготування страв використовувались свинина, яловичина, баранина. Вірогідно, це залежало від того, в який день відбувався похорон: під час посту чи ні.

Зазвичай родичі померлого намагались справити похорон якомога більш багатим. Щоб заупокійні служби правили в більшій кількості церков, влаштовували якомога більше обідів для жебраків. Справляння багатих похоронів було обумовлене страхом, що невдоволений бідним погребом покійний міг прийти докоряти скупим родичам³³.

Проте, не можна повністю відкинути і мотиви пихи, своєрідних «хвастоців» витратами на багатий похорон, що мало демонструвати любов до покійного. Також багаті похорони могли бути і проявом щирої останньої турботи про померлу рідну людину. Інколи, можливо, запізнілої. Так, у 1726 році вдова Семена Носа (сина полковника) Марія Стефанова доволі пишно поховала свою дочку Федору, мешканку Прилук. Заупокійні служби по ній правили в сімох церквах. В двох прилуцьких та ще в п'яти храмах приміських сіл. За всі панахиди священикам та їхньому причту вона заплатила 70 золотих.

При цьому спостерігалась певна диференціація в оплаті. Протопопу прилуцькому було заплачено 4 карбованці (рублі), а його вікарій отримав 5 золотих. Дяк же протопопа отримав копу. Стільки ж отримав і «спаський дяк», який в реєстрі позначений поруч із «протопопським» дяком. Можливо, він мав особливо гарний голос, і його спеціально запросили, щоб він своїм співом прикрасив заупокійну службу? Чи не тому його внесли в реєстр разом з причтом прилуцького храму?

³³ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – С.214.

Священики в інших церквах отримали за панахиди по 5 золотих. Лише двом сільським попам було замість плати вручено: «шкапу добрую» та «вола доброго».

Окремо за похоронний дзвін в день смерті дочки та під час її погребу Марія Стефанова заплатила священикам та дякам всіх церков «коп шість».

Також до похорону вона залучила сім міських ремісничих цехів. Вірогідно, їхні представники з цеховими корогами брали участь в похоронній процесії. За це було заплачено по гривні на цех.

Ще вона влаштувала сім поминальних обідів для старців. Не враховуючи харчів та напоїв, вона витратила на кожні поминки по 10 золотих «готових грошей»³⁴. Вірогідно, ці гроші на поминальних обідах роздавались старцям.

Таким чином, ці похорони коштували більше 140 золотих. Кошти чималі. Схоже, що Марії Стефановій, щоб викласти таку суму, довелося напружувати свій бюджет. Адже те, що одному священику вона платила рублями, іншому – талярами, а ще одним – худобою, засвідчує, що вона витратила більшу частину своєї готівки.

А чи витратила вона такі кошти на похорон доньки тільки з любові до неї, чи тут зіграло свою роль і суєтне бажання «уїсти» зятя (з яким вони, здається, жили не надто дружно, бо потім судилися за майно)?

Реєстр видатків на поховання Костомачихи, мешканки Баришівки, Переяславського полку, котра померла в 1754 році, засвідчує, що в похоронній обрядовості низів суспільства ще зберігались старосвітські елементи поховальних ритуалів. І в цьому випадку заупокійні служби замовлялись в кількох церквах, але на їх оплату коштів було витрачено менше, ніж на поминальний обід. Так, на оплату священикам, дякам, пономарям

³⁴ Стоимость похорон прилуцкой обывательки, в 1726 г. // Лазаревський А. Украинские исторические мелочи. – Т.1. – С.31–32.

пішло 2 рублі 38 копійок. В той час як лише за спиртні напої для поминального обіду заплатили 3 рублі 69 копійок! Також одна велика свічка (5 копійок) та 36 малих воскових свічок (0,5 копійки) разом коштували стільки ж, скільки було заплачено за чорну ікру та оливки для поминального обіду!

Крім того, набір продуктів та напоїв, закуплених для поминок, чітко розділяється на дві групи. В одній більш дорогі, якісні та делікатесні: кав'яр, осетрина, «просольна щука», ганусова оковита, слив'янка. Та ще й закуплені у відносно невеликій кількості (9,5 фунтів осетрини, 4 фунти ікри).

В іншій групі дешева свіжа риба, ще якась риба (без зазначення її породи), закуплені на 40 та 50 копійок відповідно. А на додаток до них проста «сивуха» та пиво.

Навіть хліб був двох сортів: 40 булок по денежке (0,5 копійки) та п'ять «ситниц» по копійці.

Тому можна припустити, що поминальний обід проходив за двома столами чи в двох місцях. Швидше за все, більш вишукана публіка обідала в хаті. Частували її осетриною, ікром, оливками, просольною шукою, слив'янкою, ганусівкою.

Старці, швидше за все, обідали за столами у дворі. Пригощали їх дешевою рибою, булками «за денежку» та поїли простою горілкою, пивом та медом.

Хоча, можливо, що мед, якого купили більше 36 літрів, був на обох столах.

Крім того, схоже, що традиційне для поминального обіду коливо, яке раніше готували з пшениці чи ячменю, у середині XVIII століття робили з рису. Можливо, що і з додаванням родзинок. Не дурно ж в реєстрі зазначено придбання всього півфунта рису та «чвертки» родзинок³⁵. Для велелюдного обіду з такої кількості цих продуктів можна приготувати лише цю страву.

³⁵ Стоимость похорон барышевской обывательки, в 1756 г. // Лазаревський А. Украинские исторические мелочи. – Т.1. – С.32–33.

Про поминальні обіди для жебраків не згадує Яків Маркович, котрий поховав свою дружину у 1745 році. 24 квітня, на наступний день після смерті, труна з її тілом була винесена і поставлена в склепі церкви в маєтку. При похованні один з уборів покійної, парчевий блакитний кунтуш, лежав на домовині. Службу служили 4 сільські священики та диякон. Але труну не «печатали».

Більш пишні поховальні служби відбулися через чотири дні. Їх служили глухівські священики на чолі з протопопом.

Крім того, вдівець замовив сорокоусти в чотирьох монастирях. В два з них він послав нарочних, а ще в двох, більш віддалених, замовлення служби мав зробити його комерційний партнер Шох. Для оплати сорокоуста в один монастир була послана куфа горілки.

Листи зі співчуттям надіслали Якову його батько, брат та швагр.

Ще Яків віддав весь одяг та сукна померлої дружини доньці Ганні. Собі залишив лише кунтуш, котрий під час похорону лежав на труні.

Написав листи про смерть дружини в полкову адміністрацію.

14 травня відправляли «среднесрочное» поминання по дружині, котре служили 5 сільських священиків. В цей день Яків Маркович записав, що «ми особливо обідали»³⁶.

Схоже, що відмирання поминальних обідів для старців пов'язане з посиленням впливу церкви, утвердженням її офіційного вчення в суспільстві, для котрої поминки як пережиток язичництва були не надто бажані.

І відмова Якова Марковича від поминальних обідів для жебраків, його майже повна не увага до гастрономічного елементу поминок цілком зрозуміла. Як людина високоосвічена, добре знайома з офіційним церковним вченням, Маркович при похованні дружини орієнтувався саме на нього. При цьому він нехтував

³⁶ Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – М., 1859. – С.221–222.

простонародними звичаями та традиціями. Хоча не повністю від них відмовився. Той же кунтуш, котрим була покрита труна, явно не християнський елемент.

Більш скромно, з огляду на масову смертність малолітніх дітей, тоді організували їх поховання. В 1724 році 3 грудня Яків Маркович записав в своєму щоденнику: «Дочь моя, Анастасия, 1722 года родившаяся преставилась 5 години с четвертью по полудны, от болезни, которую зовут медики *angina*». На організацію її поховання він видав колишньому ключнику 40 золотих³⁷. Сума пристойна. Чверть вартості похорон дорослої заміжньої жінки теж з родини полковника.

Те, що був поставлений діагноз, доводить, що дитину намагались лікувати, врятувати. Зазначення точного часу смерті вказує, що люблячий батько був присутній при її кончині. Чи його відразу повідомили про трагедію.

Разом з тим, поховання цієї дівчинки, схоже, пройшло у вузькому сімейному колі. Навіть організацією її похорону займався не батько, а хоча й старий та заслужений, але ж слуга. Також в щоденнику не записано, що хтось із родичів приїхав утішати батьків померлої дитини чи надіслав листи із співчуттям (педантичний автор обов'язково б таке зафіксував).

Це разюче відрізняється від того, як ховали в цій родині померлого під час походу в Крим Семена, брата Якова. Тоді втішати в горі батьків Семена їздила дружина Якова. На похорон брата поїхали і Яків, і їхня мати³⁸.

І схоже, що подібна стриманість була в ті часи нормою. Коли донька генерального хорунжого Миколи Ханенка народила мертвого сина, він дуже засмутився, і весь день пробув дома «за скорбію». Ще він відправив у маєток ліки, а через кілька днів ще

³⁷ Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1. – С.53.

³⁸ Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.2. – С.48.

пару лимонів хворій доньці³⁹. Але втішати її і ховати онука не поїхав.

Більш традиційними були похорони селян. Про підготовку до власної смерті статечні господарі починали дбати за кілька років. Зазвичай замовляли труну. Чи виготовляли її самотужки.

«Вічна хата» мала бути дубовою, просторою. Могли в її кутку залишити невеликий отвір, «щоб під час страшного суду легше було душі вийти».

Зазвичай майбутній господар приміряв готову труну, а потім ставив її в комору та кожен рік засипав пшеницею, яку потім роздавав старцям.

Навіть захворівши, до останнього намагався триматися на ногах харківський селянин Прохор, а коли сил вже не стало, упав на під, та сказав сином: «Ні, вже мабуть годі ряст топтати». Родина запросила священика, котрий висповідав, соборував та причастив хворого.

Вмирущий батько родини мав благословити всіх своїх дітей, їхніх дружин, онуків. І за кілька годин до смерті Прохор сів на постелі, а всі рідні впали йому в ноги. Він їх благословляв образом та хрестив. Вони ж цілували йому руки.

Дуже коротким був заповіт цього селянина. Адже все майно ділилось за звичаєвим правом, а про те, як його ховати, він уже заздалегідь розповів дружині. Тому він тільки і заповідав своїм дітям не забувати Бога, ходити в церкву, піклуватись про матір, триматися вкупі. Старшого сина закликав бути батьком усім.

Відразу після смерті батька старший син пішов в церкву, і за померлим тричі вдарили в головний дзвін. А що він дзвонареві дав грошей пів копи, то на наступний день той мав дзвонити довше, ніж зазвичай дзвонять за покійником. Аж поки тричі не прокаже молитву «Вірую», бо на «Помилуй мя» і бідний дає».

³⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727 - 1753 гг. / Изд. Ал. Лазаревского // Киевская старина. — К., 1886. — Т.ХVI. — Декабрь. — Приложение. — С.510–511.

В цей час покійного обмили, обрядили в білу сорочку. Ноги завинули білим полотном. Поклали тіло на свиті під образами. Під голову поклали «гарного степового сіна». В руки покійному вклали хрест, а на голову поклали вінець, запалили ставник, принесені з церкви.

Над покійним церковний причетник всю ніч читав псалтир.

Зранку наступного дня стали «повагом та жалібно» дзвонити «по душі». Спочатку дзвонар бив у «скликанчик, потім у другий дзвін, в «підстарший і старший, тай у всі разом».

Почувши такий дзвін, християнин мав зупинитись, перехреститись на схід сонця та промовити: «Царство небесне душі, що померла». А сусіди, родичі та знайомі прийшли попрощатися з покійним.

Запрошений священник відспівав померлого. Приятелі переклали тіло покійного в труну, вистелену серпанком, уквітчану васильками та клечальною травою. В голови покійному були покладені стружки. Хрести обв'язали рушниками. Домовина була віднесена до церкви. А на наступний день після поховальної відправи померлого поховали.

Після похорону був організований поминальний обід. Для цього родина зарізала корову та п'ять ягнят. Вогнище для приготування страв розпалили в городі. Допомагали готувати страви сусідки. В печі ж випікали велику кількість пирогів, паляниць та книшів.

Найпочесніше місце, на покуті, відвели для священника. З ним за одним столом сиділи більш літні та поважні люди. За стіл біля виходу всадовили тих, хто копав могилу, ніс труну. На столах у дворі теж накрили поминальний стіл.

Почалися поминки з молитви. На столі була традиційна для поминального обіду «кутя з медом». Куштуючи її, поминальники бажали покійному «Царства небесного», «землі пером» тощо.

Також на стіл були подані пироги з сиром та іншою начинкою, книші та пампушки. До них подана була сметана в мисках. Старший син покійного пригощав поминальників горілкою та медом.

Крім того, в меню поминального обіду входили галушки з перцем, борщ, курятина. Більш поважних гостей пригощали печеною гускою, інших бараниною, свининою.

Потім подали щедро приправлену маслом молочну кашу «з перцем», стільники меду, яблука.

А в кінці на стіл знов було поставлене «коливо». Після молитви та поминання покійного гості стали розходитись. Кожного з них наділяли книшем чи паляницею.

Старцям роздали сім кіп копійками. Ці гроші Прохор задалегідь зібрав для свого похорону.

А що померлий був шановним чоловіком, то на його погреб прийшло майже все село. І поминальний обід був влаштований в кілька черг. І вже лише пізно вночі змогла пом'янути померлого його родина.

Поминали померлого на десятий день, сороковий та через рік.

До сорока днів вдова померлого щодня ходила на кладовище, де голосила на могилі.

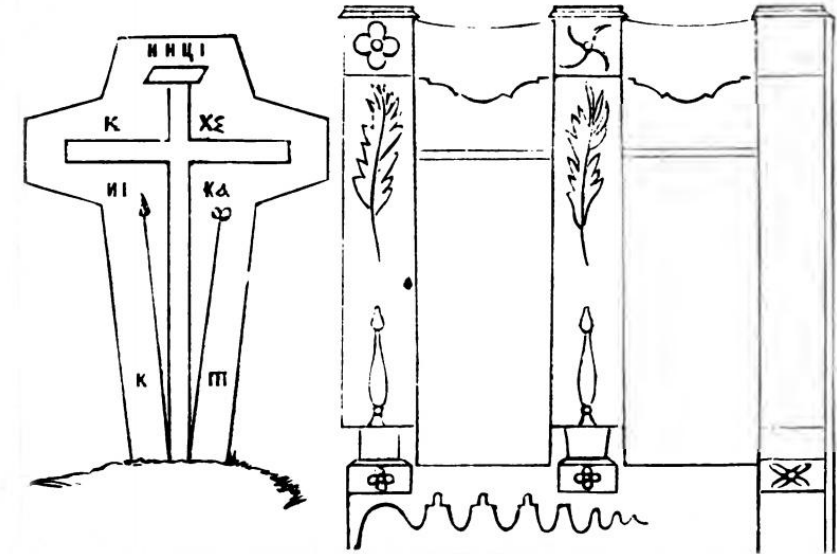
На підвіконні протягом шести тижнів ставили склянку води «щоб душа могла напиться». Застосовувались і на цьому похороні магичні обряди (засипання будинку житом, замикання воріт, викидання постілі померлого в хлів)⁴⁰.

І в ті часи за могилами доглядали, відвідували їх, прикрашали квітами. Хоча бувало й навпаки. Зрідка пси тягали вулицями тіла покійників. Але це в тих випадках, коли руйнувались кладовища (розмивались водою).

Також родичі померлих намагались увічнити пам'ять дорогих покійників. На могилах простолоюду ставили камені (іноді два: в головах і ногах), дерев'яні хрести.

Місця поховання заможної шляхти, козацької старшини відзначались кам'яними плитами та хрестами.

⁴⁰ Похорони, списанные со слов поселянина в Харьковской губернии, Лисовиком. – С.283–288.



Намогильний хрест кошового отамана С.Гладкого.

Еварницький Д.И. Запорозьке в остатках старини и преданиях народа.

– Ч. 2. – СПб., 1888. – С.190.

Іноді на надгробках знаті встановлювались художньо виконані скульптури. Так, надгробок князя Костянтина Острозького являє собою постать лицаря в панцирі, котрий розміщений на домовині з чорного мармуру, опертій на трьох левів.

На могилі українського вельможі Адама Киселя в Низкиничях встановлена поясна фігура лицаря в панцирі, подібні прикрашені скульптурами надгробки були на могилі Станіслава Жолкевського, в родині Синявських⁴¹.

⁴¹ Антонович Д. Українська скульптура // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К., 1993. – С.285–286, 288.

Соціально-станові особливості поховальної обрядовості

Хоча поховальні обряди були однаковими для всіх українців, але погребальні ритуали деяких соціальних груп мали особливості. Багаті та знатні могли використовувати дорогі тканини для покривання покійника. Труни у них могли мати точені ніжки, прикраси, їх оббивали оксамитом, шовком тощо. В меню їхніх поминальних обідів входили більш дорогі продукти. Поховання могло супроводжуватись траурною музикою.

Після підкорення української церкви російським церковним структурам, відбулись зміни в практиці похованнях вищих українських церковних ієрархів. Їх стали ховати лише з дозволу Синоду, який знаходився в Петербурзі. Синод призначав архієрея, який мав провести «чин погребіння». І поки посланець з рапортом не діставався до Петербурга, а потім повертався в Україну, померлого ієрарха не ховали. Труна з тілом, якщо воно не розкладалось, весь час стояла в соборі. Кожного дня над ним служили панахиди, заупокійні літургії. І вдень, і вночі над тілом священнослужителі читали Євангеліє. Якщо ж тіло померлого ієрарха починало розкладатись, то його поміщали в склеп під підлогою собора. А обряд поховання проводили після приїзду відрядженого Синодом священнослужителя, не дістаючи труни зі склепу⁴².

Поховання студентів теж мало певні відомчі аспекти. Адже переважна більшість їх перебувала далеко від своїх родин та мешкала в бурсі-гуртожитку. Тому поховання проводила не родина, а навчальний заклад. В день похорону заняття скасовувались. Домовина з померлим стояла в церкві. В день поховання студенти виголошували над померлим багато промов

⁴² Прот. П. Орловский. Погребение киевских митрополитов Рафаила Заборовского и Арсения Могилянського. // Киевская Старина. – К., 1904. – Т. LXXXVI. – Июль–Август. – Февраль. – Отдел 1. – С. 1–3.

різними мовами: грецькою, латиною, польською, французькою, німецькою. Похоронна процесія в цьому випадку теж була доволі численною та пишною. В голові процесії несли корогви всіх міських церков, прапори ремісницьких цехів. За гробом же йшли всі спудеї, вишикувані рядами⁴³.

В похованнях ремісників значну роль відігравали цехи. Всі його члени мали з'явитись на похорон майстра чи його дружини. Всі або тільки молодші майстри зобов'язані були нести мари з труною, копати могилу. Цех же надавав свічки та оксамит для покриття труни.

Крім покривала, зазвичай, цех надсилав для похорону свого члена цехову корогву та мари. За невелику плату свої корогви на похорон могли прислати й інші цехи.

В братствах, які мало чим відрізнялись від цехів, теж допомагали ховати своїх померлих членів. Крім того, в цих організаціях були братські «помянники», в які вписувались померлі найближчі родичі. Поминальні ж служби оплачувались за рахунок братств⁴⁴.

По-особливому погребали самогубців. Ще з апостольських часів християнство негативно ставилось до самовбивств, які вважались «самовільною жертвою не Богу». Тому в середньовічній Європі в карному праві навіть спроба суїциду прирівнювалась до вбивства. Там намагались «покарати» навіть мертвих самовбивць, погребуючи їх в ганебний спосіб. Їхні тіла волочили по вулицям кати, пробивали загостреними кілками, закопували на смітниках тощо. Майно самогубців конфісковувалось, а їхні заповіти не мали законної сили.

В християнській Україні теж негативно ставились до самогубців. Крім того, українці разом з магдебурзьким правом запозичили і вкрай жорстоке законодавство стосовно самогубців,

⁴³ Левицкий П. Прошлое Переяславського духовного училища // Киевская Старина. – К., 1889. – Т. XXIV. – Февраль. – С. 437–438.

⁴⁴ Акты ЮЗР — Т. 1. – С. 105; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С. 111, 507.

яких треба було погребати «по-віслючому». А от чи застосовувались на практиці ці суворі закони, і досі залишається невирішеним.

Видатний дослідник О.Левицький вважав, що самовбивства були настільки рідкісними, що у велетенському архіві опублікованих матеріалів не виявлено жодного документу, який би засвідчив дійсне ставлення українського суспільства до самовбивць в XVI–XVIII століттях⁴⁵.

В той же час випадок із Василем Рогачовським, згаданий в мемуарах Федора Евлашевича, дозволяє припустити, що в Україні до самовбивць ставились більш м'яко, ніж в Європі. У 1604 році Василь Рогачовський, урядник віленського біскупа у Медведичах, «впав в меланхолію». Зважаючи на його суїцидальні настрої, рідні сховали від нього і холодну, і вогнепальну зброю. Але це не допомогло, Рогачовський повісився на рушнику. Попри це він був похований у церкві⁴⁶.

Здається, що самовбивцю навіть поминали. В усякому разі, його дружина з донькою прожили трохи більше сорока днів в сім'ї знайомого шляхтича, а потім виїхали з тієї місцевості. Навряд чи б вони там затримались, якби щодо Рогачовського були застосовані суворі закони. Чи суспільство різко б засудило його вчинок, як звичайно, перенісши ганьбу та засудження на живих родичів.

Поховання ж Рогачовського в освяченій землі дозволяє припустити, що його визнали душевнохворим, а за самовбивць «вне ума» церква дозволяла молитись.

І уже це давало шанс родичам будь-якого самовбивці з вищих прошарків суспільства об'явити його душевнохворим та уникнути ганьби. А зважаючи на привілейоване становище шляхти, будь-які

⁴⁵ Левицький О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной Руси. // Киевская Старина. – К., 1891. – Т. XXXV. – Декабрь. – С. 353–358.

⁴⁶ Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевича \ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев, 1896. – Т. 2 – С. 17.

жорсткі заходи щодо самовбивць-шляхтичів взагалі були неможливі.

Про суїцид серед простолюду та про ставлення народу до самовбивць взагалі нема ніяких згадок. Можна припустити, що загалом ставлення суїциду було негативним. Інакше і не могло бути, зважаючи на церковне вчення. А от наскільки суворо ставились прості українці до самовбивць, можна визначити лише за аналогією з їхньою реакцією на випадки самогубств у ХІХ столітті. В посткозацькі часи в народі вважали, що самовбивці стають упирами, приносять всілякі нещастя живим. Ховали їх не на кладовищах, а «як падло» на перехрестях доріг, на межах тощо. А кожен, хто проходив повз таку могилу, повинен був на неї щось кинути (жмут сіна, гілку, пригору землі тощо). За самовбивць навіть не молились, зважаючи, що їхня душа пропала навіки. Могили їхні могли розкопати, забити в покійника кілок тощо⁴⁷.

Разом з тим, в ХІХ столітті під тиском церкви був знищений обряд, який вважався язичницьким. «В Малороссии самоубийц хоронили также в поле, но непременно на перекрестной дороге. В продолжение года идущий и едущий мимо несчастного покойника должен был что-нибудь бросить на его могилу. Хоть рукав рубашки оторвать и бросить, если не случилось чего другого. По истечении года, в день его смерти, а более в Зеленую субботу (накануне Троицына дня), сжигают накопившийся хлам как очистительную жертву, служат панихиду и ставят крест на могиле несчастного»⁴⁸.

Здається, що саме цей, більш давній ритуал, і визначав ставлення населення до самовбивць в ХVІ–ХVІІ століттях. Природно, що воно було негативним. Ховали їх, як уже згадувалось, на перехрестях, поза освяченою землею, без церковних обрядів. Але навіть цим нерозкаяним грішникам народ

⁴⁷ Левицкий О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной Руси. // Киевская Старина. – К., 1891. – Т. XXXV. – Декабрь. – С. 358–359; Чубинский П. П. Труды ... – Т. 4. – С. 711.

⁴⁸ Шевченко Т. Г. Твори в п'яти томах. – К., 1979. – Т. 5. – С. 68.

після очисної жертви (вогонь) давав шанс на прощення (панахида та хрест як символ прилучення до Бога).

Суворі і навіть жорстока нетерпимість до самовбивць, вірогідно, утверджувалась в українському суспільстві уже пізніше, в XVIII–XIX століттях. Адже в цей час в Україні зростає роль церкви, а з церковної практики потроху вилучаються місцеві особливості, посилюється роль офіційного церковного вчення. Досить згадати, як в цей час хоча й нескоординовано, але синхронно, і на Правобережжі, і на Лівобережжі, нищилась традиційна для України практика розлучень.

Крім того, по мірі посилення залежності Гетьманщини, в ній зростали російські впливи. В тому числі і законодавства Петра I щодо самовбивць (спроба самогубства прирівнювалась до вбивства, була введена практика ганебного поховання рукою ката.

Схоже, що в цей час в народі поступово і утверджувалось те жорстке ставлення до самовбивств.

З XVIII століттям пов'язаний чи не єдиний відомий випадок ганебного поховання самовбивці. У 1782 році війт містечка Олики Іван Рисецький повісився на своєму хуторі. Магістрат, посилаючись на магдебурзьке право, прийняв рішення проволочити тіло Рисецького через все місто прив'язавши його до кінського хвоста⁴⁹.

Певні особливості мали погребальні традиції у козаків. Хоча в основі погребальних ритуалів і городского, і запорозького козацтва теж лежав традиційний український поховальний обряд, але специфіка козацького способу життя обумовила певні відмінності козацьких поховальних церемоній.

На початковому етапі існування козацтва, коли в його діяльності переважала військова складова, в першу чергу мінливе бойове щастя визначало навіть не стільки ритуал поховання

⁴⁹ Левицкий О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной Руси. // Киевская Старина. – К., 1891. – Т. XXXV. – Декабрь. – С. 357–358.

загиблих козаків, а його можливість взагалі. В ті часи серед військових було прийнято, що переможці ховали після битви не тільки своїх загиблих вояків, але й солдатів противника. Зрідка такі поховання проводились навіть з військовими почестями – салютом⁵⁰. Хоча не завжди це виконувалось. Росіяни після розгрому та різанини в Батурині у 1708 році не захоронили загиблих. І місто було всіяне закривавленими та обгорілими тілами його мешканців. В 1656 році шведський король після перемоги в бою під Варшавою наказав не ховати поляків у відповідь на те, що після бою під Варкою загиблі шведи не були поховані⁵¹.

Тому в тих випадках, коли військова фортуна відверталась від козаків, захоронення їхніх тіл лягало на переможців. Найчастіше ті змушували місцевих селян ховати загиблих. В таких випадках козаків ховали в братських могилах. Під Берестечком в такі могили клали по 5–10 тіл⁵².

Зустрічались і більші за розмірами братські могили козаків. В Лебедині поза межами кладовища, в неосвяченій землі, знаходилась спільна могила площею 100 квадратних сажнів. В ній було захоронено більше 900 козаків, які в 1708 році померли під тортурами та були страчені росіянами за симпатії до І.Мазепи⁵³.

Якщо поховання козаків проводили українські селяни, то дотримання при цьому якихось обрядів, зокрема церковних, було можливим. Не дурно ж уже в 1651 році на козацьких могилах під Берестечком було поставлено кілька кам'яних хрестів⁵⁴.

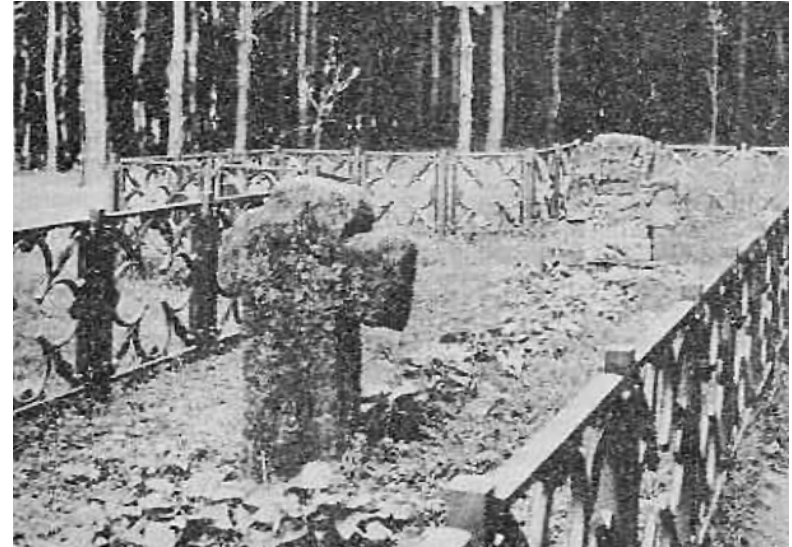
⁵⁰ Гордон П. Дневник 1635-1659. – М., 2001. – Т.1. – Ч.5. – С.187.

⁵¹ Гордон П. Дневник 1635-1659. – Т.1. – Ч.3. – С.93–94; Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708-1709). – Ч.І. – URL: <http://izbornyk.org.ua/kрман/kрман03.htm> . – Переглянуто: 2 вересня 2013.

⁵² Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С.132.

⁵³ Єфименко П. Могила гетманцев в г. Лебедине. // Киевская Старина. – К., 1884. – Т.VIII. – Апрель. – С.694–695, История Русов или Малой России. М., 1846.– Репринт, – К., 1991. – С.212–213.

⁵⁴ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – С.140–141.



Кам'яні хрести на козацьких могилах під Берестечком.

Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С.140.

Отже, рівень поваги та співчуття до загиблих козаків у селян був таким, що вони пішли навіть на такі значні витрати. Тим більш вірогідно, що вони могли організувати і заупокійні служби на козацьких могилах. Адже витрат це потребувало значно менших, а користі душам загиблих принесло б більше.

Польські ж вояки, щоб не копати могил, могли просто покидати тіла загиблих козаків в річку.

Разом з тим, часто про поховання і мови не могло бути. Особливо якщо козак гинув в пустельних місцевостях. Як поетично, але разом з тим дуже реалістично, мовиться в народних піснях, загиблому «чорнокрилі орли очі його клівали, вовки

степові м'ясо об'їдали й жовті кості по шляхах розтягали, а козацька голова з очиць травою-муравою проростала»⁵⁵.

Подібна доля ж чекала і тіла двох не пісєнних, а цілком реальних козаків, про смерть котрих написав у своєму щоденнику Патрік Гордон. В 1657 році він служив у шведів, котрі разом з українськими козаками та військами князя Ракоці воювали в Польщі. Одного ранку з двома друзями в пошуках здобичі Гордон ризкав по окрузі, де мало пройти військо. Побачивши групу людей, котрі рухались з лісу через болото, він поїхав на те місце. Там він побачив сліди польських чобіт і двох вбитих. Один з них ще агонізував. «Я роздивився його і по чубу зрозумів, що це козак»⁵⁶. Найбільш вірогідно, що потім трупи цих козаків, які лежали в лісі біля болота, обібрали якісь дезертири чи місцеві селяни, і покинули їх на поталу диким звірам.

Коли ж перемога була на боці козаків, то поховання загиблих лягало на них. Вони ж, «отдавая долг человечеству, погребали убиенных»⁵⁷. Навіть поляків, з якими у них у XVII столітті точилися запеклі бої.

Проте, у 1675 році трупи татар та турків, які підступно намагались захопити Січ, запорожці покидали у Дніпро. Адже копати в мерзлому ґрунті могили для кількох тисяч загиблих противників не було змоги. Тому козаки пробрили в дніпровій кризі ополонки, до яких з території Січі верхівці тягли на арканах тіла загиблих нападників⁵⁸.

Своїх же побратимів козаки погребали з почестями. В тих випадках, коли була така можливість, запрошували священників для їх відспівування. Якщо ж це було неможливо, то і без цього козацький похідний поховальний ритуал був доволі урочистим.

У фольклорі про захоронення запорожцями загиблих товаришів зазвичай мовиться, що могилу вони копали шаблями,

⁵⁵ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С.191.

⁵⁶ Гордон П. Дневник 1635-1659. – Т.1. – Ч.4. – С.167.

⁵⁷ История Русов или Малой России. – С.54

⁵⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – Львів, 1991. – С.323–324.

землю виносили полами чи шликами, насипали високі могили. В принципі, теоретично, така ситуація була можливою. Проте, тільки в якихось окремих виключних випадках: коли козаки відірвались від обозу, діяли в невеликій кількості, без запасів та спорядження. Але дуже сумнівно, що подібні поховання траплялись часто. Дуже вже незручно копати землю шаблею. Якщо триматись за руків'я та намагатись вістрям рихлити землю, то дуже легко зламати зброю. Охопити ж клинок рукою, щоб маніпулювати утримуваним за дві точки «інструментом», заважало загострене лезо.

Та й зазвичай використовувати зброю для копання могил не було потреби. Адже козаки воювали табором, і на возах було достатньо лопат, щоб сипати вали чи рити шанці⁵⁹. Природно, що при потребі копали ними і могили. Навіть на найбільш ранній Хортицькій Січі Дмитра Вишневецького під час розкопок археологи виявили залізне окуття для дерев'яної лопати⁶⁰. Отже, і там могилу загиблого козаку могли викопати в більш зручний та ефективний спосіб.

В бойових умовах запорожці могли ховати своїх товаришів без труни. Покійного козака покривали в могилі червоною китайкою. Якщо ж тканини під рукою не було, то вірогідно, загиблого могли накрити одягом чи ще чимось, що було під рукою.

Вірогідно, що тіла загиблих товаришів в бойових умовах не обмивали. Навряд чи була така можливість. Особливо якщо загиблих було багато. Ще одним елементом в поховальному козацькому ритуалі був траурний салют. В ті часи це був дуже поширений у військових всіх європейських країн звичай. Саме таким чином можна було урочисто, навіть без церковних церемоній, провести загиблого товариша по зброї. І козаки теж проводжали у вічну путь загиблих побратимів з пищалей

⁵⁹ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – С.191, 193.

⁶⁰ Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Телегін Д. Я. (відп. ред.), Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. та ін.: Навч. Посібник. – К., 1997. – С.92.

«подзвонивши» чи «при стрільбі мушкетній»⁶¹ Можливо, що козаками траурний салют розглядався як аналог церковного похоронного подзвону?

Використання зброї в козацькому погребінні не обмежувалось салютом та почесною озброєною вартою.

Вірогідно, що шабля теж була необхідним атрибутом козацьких погребальних ритуалів. На труні одного з мазепинських старшин, яка стояла церкві, лежав «меч»⁶².

Можливо, що потім цю холодну зброю несли за труною до самої могили. Чи вона лежала на труні до самого погребіння цього старшини. Не можна виключити і того, що потім ця зброя була покладена в могилу.

От тільки навряд чи це був меч. У XVIII столітті це швидше за все були палаш чи шпага. Вірогідно, мемуарист-священик не розбирався в холодній зброї. Або вжив слово «меч» як означення холодної зброї взагалі.

При похованні запорожця, яке здійснювалось в одній із слобід, на його труну поклали шапку, шаблю, піку та сплетений місцевою знахаркою барвінковий вінок, що символізував його цнотливість.

Крім того, і рушниця стояла біля труни цього козака. Також за гробом запорожця джура вів по-бойовому осідланого коня (з пістолетами в кобурах, з в'юками)⁶³.

В тих випадках, коли козак вмирав далеко від додому, то його тіло все ж таки намагались привезти родині, щоб вона могла його поховати. Щоб могила була поблизу, щоб родичі могли здійснити всі поминальні обряди.

⁶¹ Исторические песни малорусского народа / с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Том 2. – Вып. 1. – К., 1875. – С.121; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С.336; Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч.1. – С.75.

⁶² Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708-1709). – Ч.1. – URL: <http://izbornyk.org.ua/kрман/krm03.htm> . – Переглянуто: 2 вересня 2013.

⁶³ Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году // Киевская Старина. – К., 1887. – Т.LX. – Февраль – Документы и заметки. – С.43–46.

Для рядових козаків це було реально лише в тому випадку, якщо вони гинули неподалік від своєї домівки. Та й не у масовій кількості, щоб була можливість розвезти тіла загиблих. Але така практика була швидше винятком з правил. А от у старшинському середовищі це було більш поширеним явищем. Іноді навіть з Москви тіла померлих старшин везли в Україну. У 1723 році до села Береза під Глуховом було привезено з Москви тіло седнівського сотника Войцеховського⁶⁴. У 1736 році під час російсько-турецької війни з Криму додому було привезено тіло бунчукового товариша Василя Томари, а в 1738 році – померлого в поході від дизентерії Семена Марковича та генерального бунчужного Галецького⁶⁵.

Хоча навряд чи така практика була масовою. Адже транспортування тіла загиблого протягом кількох днів, та ще в жарку пору року, з огляду на процес розкладу, було непростотою справою. Відоме з часів Київської Русі перевезення померлих в трунах, залитих медом, в козацькі часи було не надто реальним. Адже навіть в часи Київської держави так перевозили лише померлих князів. Бо і тоді, і пізніше занадто дорогим був цей метод. Скажімо, у 1727 році «відерце» прісного меду коштувало 7,5-8 золотих⁶⁶. А щоб залити труну їх треба ж було б не одне. Не кажучи вже про те, що під час походу, в незаселених чи розорених війною місцях знайти велику кількість меду було неможливо. Та й домовина мала бути видовбана зі стовбура дерева (без щілин).

Тому більш вірогідно, що загиблих перевозили в засмолених трунах.

Але навіть якщо можна було виготовити домовину, засмолити її, то цього ще було замало для перевезення тіла загиблого додому.

⁶⁴ Дневник Николая Ханенко (1719 - 1723, 1754 гг.) / Изд. А. Титова // Киевская старина. — 1896.— Т.LIV. — Июль-Август. — С.191.

⁶⁵ Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч.2. — С.10, 48, 49.

⁶⁶ Маркович Яков. Дневные записки малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч.1. — С.44.

Ще потрібні були віз з упряжою коней чи волів, а то й два вози (для труни, майна померлого, речей супроводжуючих, котла, продуктів тощо). А ще мали бути слуги, котрі б могли відлучитись з війська для супроводу тіла.

В тих випадках, коли городові козаки помирали вдома, то їх ховали за традиційним для українського населення обрядом. Лише сотенна адміністрація виділяла для участі в їхньому погребі почесний караул з кількох озброєних козаків та сотенну корогу⁶⁷.

До появи на Запорозжжі храмів січовиків, вірогідно, ховали без церковних обрядів. Пізніше, у XVIII столітті, ситуація змінилась. Якщо запорожець помирав на Січі, то його ховали на місцевому цвинтарі, а відспівували ченці Межигірського монастиря, котрі служили в січовій церкві. Таким же чином здійснювали поховання і тих козаків, які помирали в січових слободах, де були церкви. Більше того, часто навіть в походах запорожців могли погребати з використанням церковних обрядів. Адже Кіш намагався укомплектувати свої команди (окремі загони), котрі вирушали в похід, ченцями, які при потребі могли провести всі необхідні ритуали⁶⁸.

Тих же запорожців, котрі мешкали в зимівниках, віддалених від храмів, ховали без священиків.

Природно, що і запорожці, коли була можливість, перед смертю сповідались, причащались. Хоча козацький спосіб життя не завжди дозволяв виконати всі потрібні християнські ритуали. Адже і священиків могло не бути поблизу, і часто противник не давав такої змоги.

Тому можна припустити, що у козаків міг існувати обряд передачі сповіді через товариша. Подібна практика існувала у чумаків, у яких з козаками було багато спільного в побуті. Якщо

⁶⁷ Жалоба конотопського сотенного уряду на священика Якова Костенецького, за отказ хоронить умершего сотенного отамана Данила Торянского. 1754 г. // Лазаревський А. Украинские исторические мелочи. – Т.1.– К., 1901. – С.30.

⁶⁸ Центральний державний історичний архів України (Київ) – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 6 зв., 8–10, 22, 28; Спр. 339. – Арк. 119, 120, 131, 133.

ватажанин вмирав у пустельних степах, то його розповідь про всі гріхи вислуховував найближчий товариш. А вже потім про гріхи померлого товариша розповідав першому ж священику, якого зустрічав. І зазвичай священики відпускали гріхи через таку віддалену сповідь⁶⁹.

Тому, цілком можливо, що подібне практикували і запорожці. Не дурно ж у народних піснях розповідається, як під час бурі на морі козаки сповідались в гріхах перед товаришами.

На Січі теж практикувались магічні обряди при погребінні небезпечних покійників. Збереглась легенда, в якій молодик прив'язав до лави мотузкою тіло померлого хазяїна-характерника, який хотів його задушити. А коли ховали цього характерника, то козаки забили йому в груди осиковий кілок⁷⁰.

І на Запорожжі існувала практика, коли січовики перед смертю заповідали поховати їх дома. Але домом для запорожців була не далека батьківщина, де могло не залишитись нікого з рідних і знайомих, де їх уже забули. Домом, матір'ю для запорожців була Січ. Тому дехто з них просив поховати себе саме на січовому кладовищі. І тіла окремих козаків, котрі померли на Олешківській чи Кам'янській Січах, побратими везли більше ніж за сотню кілометрів, щоб поховати їх на цвинтарі розгромленої росіянами Чортомлицької Січі⁷¹. Хоча і в Кам'янці, і в Олешках були свої кладовища, але, вірогідно, старим козакам хотілось лежати поруч з побратимами на своїй рідній старій Січі, де пройшла їхня молодість та більша частина життя.

Якщо запорожець помирав на Січі, то організовували його похорон друзі, побратими. Вірогідно, що і курінь міг організувати поховання свого козака. Померлих зимівчан погребали їхні молодики чи козаки-сусіди.

⁶⁹ Данилевский Г. — Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии. Осень. // Библиотека для чтения. – Т.143. – С.38–39.

⁷⁰ Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С.107.

⁷¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.1. – С.91.

Для померлих на Січі місцем поховання було січове кладовище. Для могили зимівчан вибирали якусь мальовничу місцину поблизу зимівника.

Обряджали померлого запорожця не тільки в його найкращий одяг, а й намагались щоб був повний комплект козацького вбрання: жупан, черкеска, сап'янці, пояс, шапка. Ховали січовиків, як уже згадувалось, при зброї. Могли поставити їм у труну карафку горілки чи люльку, примовляючи: «А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її». Також на могилі виставляли білий прапор, символ бездоганної чистоти померлого лицаря⁷².

Побутувало на Запорозжі і поховання-страта. Якщо козак вбивав свого товариша, то живого вбивцю ховали в одній могилі з вбитим. Зазвичай його клали в могилу, зверху ставили труну із вбитим, а потім засипали могилу⁷³. І, вірогідно, перед езекуцією вбивцю зв'язували.

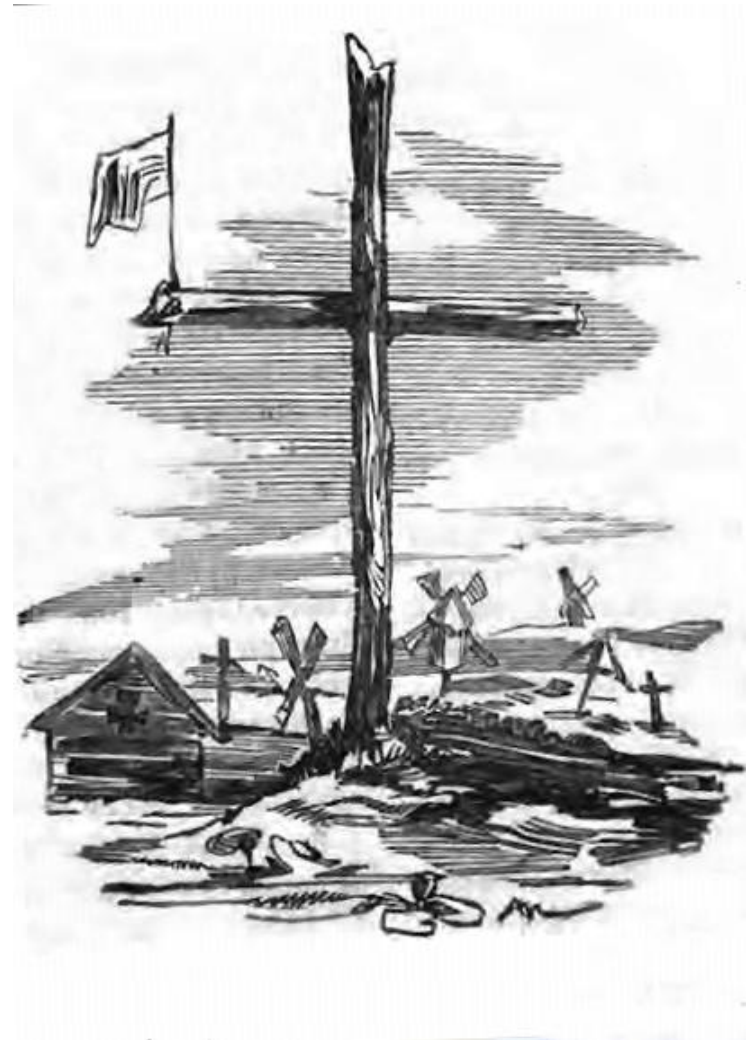
Слід зазначити, що подібні страти, вірогідно, все ж таки були характерні для більш ранніх періодів історії Запорозької Січі. Пізніше, зокрема з середини XVIII століття, смертна кара на Січі була заборонена.

Встановлення на могилі білого прапору було загальнокозацьким звичаєм. Адже на Лівобережжі навіть у XIX столітті на надгробних хрестах на могилах козаків прибивали невеликі палички з білими полотняними хусточками⁷⁴.

⁷² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.1.– С.191.

⁷³ Мышецкий С. История о козаках запорожских. – М.,1847. – С.25–26.

⁷⁴ Чубинский П.П. Труды ... – Т.4. – С.710.



Козацький дерев'яний хрест.

Сементовский Н.М. Старина малороссийская, запорожская
и донская. – СПб., 1846. – С.4.

Якщо ж помирав заслужений, шанований всім товариством січовик, то йому насипали високу могилу.

Поминали померлих запорожців їхні побратими, товариші. Вони ж мали поїхати до церкви, щоб священник провів обряд «печатання» могили. Чи домовитись про звершення цих обрядів з мандрівними ченцями чи священниками, котрі на Запорозжі збирали милостиню.

Якщо померлий заповідав своє майно комусь із молодиків, то саме на нього лягав і обов'язок поминати заповідача. Бувало, що, почавши поминати померлого, такий спадкоємець повністю прогулював весь спадок.

Намагались і на Запорозжі увічнювати пам'ять померлих січовиків. Часто на їх могилах встановлювали кам'яні хрести. Інколи козаки ще за свого життя їх витесували чи купували. А в інших випадках їх ставили рідні, знайомі, побратими.



Пам'ятник на могилі кошового отамана Івана Сірка.

Серед запорозьких намогильних хрестів найбільш часто зустрічались козацькі лапчасті, прями чи комбіновані з цих двох типів. У старшини зустрічались і латинські хрести⁷⁵. Крім того, на козацьких могилах ставили і пам'ятники у вигляді стел. Саме такий камінь стоїть на могилі кошового отамана Сірка у Нікополі.

Зазвичай на запорозьких намогильних пам'ятниках писали : «Зде опочивает ...» або «Преставися раб божий ...» та наводилось ім'я козака. Ще вказувалась дата смерті, назва куреня, до якого належав померлий. Могли згадати і старшинську посаду, яку займав покійний. Вироблялись кам'яні хрести і на Запорожжі. На одному з таких хрестів дослідники виявили напис, який засвідчував, що його зробив Микита Хрестороб, козак Пашківського куреня⁷⁶.

Якщо кого із запорозьких старшин ховали в церкві, то все одно поруч із церквою могли поставити хрест. І на таких хрестах робився напис, що могила знаходиться в церкві⁷⁷.

Але, вірогідно, в переважній більшості на могилах в ті часи все ж таки ставили дерев'яні хрести⁷⁸. Вони були недорогими і дозволяли навіть не надто заможним увічнити пам'ять рідного покійника.

⁷⁵ Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов Р.О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. – Вип. 2. – Одеса. – 1995. – С.27–28, Рис.2.

⁷⁶ Сапожников І.В., Слюсарь Ю.А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Т.1. – Запоріжжя, 1997. – С.67–69; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ,–1994. – С.595, 606–607, 613.

⁷⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.596, 601.

⁷⁸ Сапожников І.В. Каменные намогильные кресты запорожцев. // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.94. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.601.

В основі ритуалів поховання українських гетьманів теж лежав український народний погребальний обряд, військові загальноєвропейські погребальні традиції та православні церковні обряди.



Козацькі кам'яні хрести у Суботіві.

Про смерть Богдана Хмельницького в понеділок 27 липня сповістив постріл облогової гармати⁷⁹. Історики ще не дійшли спільної думки, коли ж відбувся похорон гетьмана. Найбільш вірогідно, що його поховали 23 серпня. Час був потрібен, щоб до Чигирини з'їхалась старшина та козаки з усієї України. І учинили погреб гетьману з «великим та печальним тріумфом». Ховав

⁷⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства. – К.,1993. – С.220; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький – С.483.

гетьмана доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович. Похорон відбувся з плачем та голосінням, при величезному зборі народу. Під час поховання була виголошена відповідна промова. З траурним салютом прах гетьмана був перевезений з Чигирин до Суботова і похований в побудованій ним церкві⁸⁰.

Гетьман Іван Мазепа вмер 22 вересня 1709 року в передмісті Бендер – селі Варниці. За однією версією, його там і було поховано, а пізніше його останки перепоховали у Галаці в монастирі Св. Георга. Інші вважають, що гетьмана лише відспівали в церкві Варниці, а потім перевезли до Галаца.

Церемонія поховання гетьмана була урочистою і печальною. Попереду процесії їхали шведські військові музиканти з трубами та барабанами, козацькі сурмачі, що виконували похоронний марш. За ними йшов генеральний старшина, котрий ніс гетьманську булаву, оздоблену дорогоцінними каменями. На возі, запряженому шістьма білими кінями, везли домовину, оббиту червоним оксамитом та золотими галунами. З її боків їхали козаки з оголеними шаблями. За труною йшов натовп українців, котрі плакали та голосили. За ними їхали на конях Пилип Орлик та племінник Мазепи Войнаровський, за котрими рухались тридцять шведських офіцерів. Козацьке військо йшло з опущеними прапорами та мушкетами.

Труну до церкви несли на руках. Священники запалили велику кількість свічок, відспівали панахиду. Коли тіло опускали в могилу, то козаки дали траурний салют⁸¹.

Разом з тим, деякі історики стверджують, що в церемонії поховання Івана Мазепи брав участь і король Карл XII,

⁸⁰Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.1.– С.207–210; Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.111.; История Русов или Малой России. – С.142.

⁸¹ Енсен А. Мазепа. К., 1992. – С.154–155.

акредитовані при ньому іноземні послы, представники Туреччини⁸².

Дуже докладно описаний похорон гетьмана Івана Скоропадського. З поїздки до Москви старий гетьман повернувся в Гетьманщину в кінці червня 1722 року геть хворим. Він був просто розчавлений «реформами» Петра I, котрий ще більше обмежив автономію України. 2 липня гетьман підписав свій заповіт. Зранку наступного дня його соборували, він висповідався, причастився. «Начал Его Вельможность тяжко з себе дихати, чого было на годину, а потомъ остатне зинувши, окончилъ свое житіе, на початку шестой години з полудня, од рожденія вику своего 76 году, а Гетманства на четвертійнадцать рок, семого мисяца». Відразу за померлим почали дзвонити у всіх глухівських церквах. І дзвонили до смерку.

4 липня тіло гетьмана у супроводі траурної музики, яку виконували військові музиканти, було перенесено в церкву. В той же день труну з тілом гетьмана повезли до монастиря в Гамаліївці. В голові процесії рухались два батальйони російських солдат. У офіцерів на рукавах був чорний креп, а барабани били приглушено (прикриті тканиною). За ними несли гетьманську корогву та значок, опущені донизу. Слідом їхали двоє «гробових кавалерів» в місьюрках, панцирях, з карвашами (з наручами), тримаючи оголені шаблі за кінець вістря. За ними вели трьох коней та їхала ще одна пара таких панцирних вершників. Потім парами йшли священики та дякони. За ними несли обернені до землі булаву та бунчук, прев'язані чорними стрічками.

Услід за клейнодами гетьманські слуги та гайдуки несли на марах труну, за якою йшла вдова та жінки, котрі її супроводжували. Потім рухались полковники, генеральна старшина, російські офіцери та величезна кількість народу. За

⁸² Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.204.

процесією шестеро коней в чорних пополах везли погребальний віз з чорним балдахіном.

Коли процесія вийшла за міський вал, почали бити гармати. Цей траурний салют продовжувався до тих пір, поки тіло гетьмана не винесли за межі передмістя. Там труна була поставлена під балдахін і потихеньку процесія рушила далі.

Коли процесія минала села, то до неї приєднувалось місцеве населення, проводжаючи прах гетьмана до кінця села. Сільські ж священники служили панахиди.

Переночувавши в полі, процесія зранку наблизилась до глухівського Петропавлівського монастиря. Назустріч їй вийшли ченці, керівництво монастиря та багато священників. На марах тіло було внесено в монастир. Була прочитана ектенія. Потім відслужено службу Божу, а після цього відбулась похоронна відправа. Один із священників виголосив похвальну промову. Коли ж почали співати завершальні слова заупокійної служби «Со духи праведными», почався траурний салют. «Первей з армат, яких тудя, в Гамалієвку, з Глухова, з Воронежа и з Новгородка, килканадцать штук было припровождено; потом солдаты и помянутых сотен козаки з оружья випалили; а як першіи раз, так и другій и третій, з армат и з дробнаго оружья подобным палено порядком; и по том солдаты и козаки пошли з монастыря строем».

Тіло гетьмана було покладене в склеп трапезної церкви. На камені був вибитий напис «Здесь опочиваетъ тиломъ раб Божій Іоанъ Скоропадскій, Войскъ Запорожскихъ Гетманъ, сей обители фундаторъ. Преставился въ Глухови року 1722». Після завершення погребіння старшина та священники були запрошені на трапезу⁸³.

⁸³ Диариуш, или Журнал, т. е., Повседневная Записка случающихся при дворе Ясневельможного, его Милости, пана Иоанна Скоропадского, войск Запорожских обеих сторон Днепра Гетьмана, оказій і церемоній тако ж в Канцелярии Войсковой отправуеміх дел, наченшийся 1722 году и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж Гетмана в месяце Июле, Генерального Хоружого Николая Даниловича Ханенка. С историческими

В похованнях гетьманів чітко простежуються такі елементи традиційного українського погребального обряду, як поховальне голосіння та поминальні обіди. Можливо, що використовувались ще якісь дрібні народні ритуали, котрі через їхню малозначимість для сучасників не були зафіксовані в письмових джерелах. Не менш помітний військовий елемент – салюти. Найбільш європеїзованим, далеким від українських традицій, виглядає церемонія поховання гетьмана Скоропадського. Вірогідно, це пов'язано з тим, що європейські зовнішні запозичення Петра I і насаджувались в залежній Гетьманщині, і активно копіювались її елітою.

А от погреб Анастасії Скоропадської, вдови гетьмана, в 1729 році проходив без мілітарних атрибутів. Хоча доволі пишно. На наступний день після її смерті 20 грудня відслужили панахиду за померлою, відбувся поминальний обід. Але серед присутніх на ньому вказані лише представники духовенства та жінки, включаючи дружину діючого гетьмана Апостола. Про участь чоловіків не родичів в поминальному обіді мемуарист не згадав.

21 грудня її тіло було покладено в труну, оббиту чорним оксамитом і обшиту золотим позументом, яку було поставлено на погребальний віз з чорним суконним балдахіном. Можливо, що це був той же, на якому за сім років до цього везли ховати чоловіка померлої. Запряжені цугом коні в чорних пополах повезли труну до жіночого монастиря в Гамаліївці. До міської межі тіло померлої проводжали гетьман Апостол з дружиною, російський князь Шаховський, старшина та «народ».

З елементів народного погребального обряду в цьому похороні, крім поминальних обідів, хоч і не для старців, а для родичів та духовенства, можна відзначити ще і погребальний плач, з яким черниці зустріли труну. За винятком цих моментів та такого світського атрибуту як траурний віз з балдахіном, цей похорон

сведениями о сочинителе, Д. Чл., О.Бодянского. // Чтения в обществе истории и древностей российских. — М., 1858. — № 1. — С.72–74.

відбувся цілком в рамках церковного вчення. Навіть 1410 рублів були витрачені не на старців, а на поминання покійної в різних монастирях.

В зв'язку з тим, що померла пані гетьманова була вельми заможною, а ніхто зі спадкоємців не жив з нею в одному будинку, то родичам довелось подбати про збереження спадку. В день смерті в домі померлої племінники опечатали «амбар» та скрині з грошима та сукнами. Потім ними ж був опечатаний «склеп», де зберігалось 10 тисяч рублів та три мішки «чехів» (монет в півтора гроша)⁸⁴.

На жаль, сумною була доля козацьких могил. Могили українських гетьманів плундрували, зазвичай, чужинці. Діставалось від них і могилам простих козаків. Росіяни, знищуючи пам'ять про запорожців, плундрували навіть могили рядових запорожців⁸⁵. Руйнували козацькі могили і їхні невдячні нащадки. І почалось це ще в XIX столітті. У 1844 році Микола Вертильяк відзначав, що на кладовищі Кам'янської Січі збереглося лише чотири кам'яні хрести, хоча ще за п'ятнадцять років до того воно було всіяне ними⁸⁶.

Тому до нашого часу з величезної кількості козацьких могил збереглись одиниці. Ні церкви, ні монастирі, ні прості козацькі кладовища не зберегли в недоторканості козацький прах.

⁸⁴ Дневник генерального подскарбія Якова Марковича. – Ч.3. / Киевская Старина. – К., 1894. – Т.XLVII. – Октябрь. – Приложения. – С.339–342.

⁸⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.601.

⁸⁶ Вертильяк Н. Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844, – Т.1. – С.607.



Намогильний хрест кошового отамана Костянтина Гордієнка.
Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.
– Ч. 2. – СПб., 1888. – С.116.

Висновки

Українська погребальна обрядовість козацької доби формуватись почала в X столітті, коли на древні поховальні обряди наклалося християнство. За п'ять століть утворилась обрядовість, в якій ці елементи гармонійно поєднались. І за комплексом язичницьких прикмет, які віщували смерть, йшли церковні соборування, сповідь. Прощання вмирушого з рідними (заповіт, благословіння родини) теж мало церковний характер. Адже навіть в заповітах, світських юридичних документах, майже завжди були присутні згадки про Бога, а посмертна благодійність мала врятувати душу заповідача в рамках християнського вчення. Благословляючи ж родину, вмирущий хрестив своїх домашніх.

За язичницьким обмиванням покійників, вдяганням їх в найкращий одяг, йшли церковні подзвін по померлому, читання біля його тіла Псалтиря. Християнські заупокійні служби сусідили з комплексом охоронних магічних обрядів (не виносили з хати, де був покійник, сміття, стукали труної об поріг при її виносі тощо). Поминальний обід, відозмінену тризну, супроводжували молитви.

Увічнення ж пам'яті померлих носило релігійний характер. Адже на могилах в переважній більшості встановлювали хрести (дерев'яні і кам'яні). В тих же випадках коли намогильний пам'ятник виконувався у вигляді стели, то в написі обов'язково фігурувала християнська лексика, виکارбовувались хрести.

Проте, використання білих прапорів як символу чистоти на могилах козаків не видається християнським ритуалом.

Крім того, можна припустити, що і в козацьку добу існувала практика поминання померлих, чимось схожа із нинішньою. Можливо, що і в ті часи у відповідні дні на могилах збирались родичі та проводили своєрідну поминальну трапезу. Якщо ця традиція, схожа на язичницьке пошанування духів предків та тризну, існує в XXI столітті, то виникла вона явно раніше X століття.

В той же час, українська поховальна обрядовість не була закостенілою, незмінною. Поховальні обряди поступово змінювались разом із суспільством. По мірі посилення ролі церкви слабшали та виходили з вжитку старовинні дохристиянські ритуали та традиції. В першу чергу це стосувалось практики організації поминальних обідів для старців. Поступово вони трансформувались в поминальні обіди для родичів та знайомих. З паралельним замовленням якомога більшої кількості заупокійних служб в церквах, монастирях, тощо.

Таке престижне колись транспортування покійників до церкви на саях з воловими запряжками залишилось, в основному, простолуду. В поховальній практиці вищих верств стали превалювати вози з кінними запряжками. З'явилися спеціальні поховальні вози, прикрашені по-європейському. В похованнях вельмож стали використовуватись європейські рицарські елементи.

Набагато менші трансформації відбувались в поховальній обрядовості селянства та незаможного міщанства. Поступово українці відмовлялись від традиції покладання в могили побутових речей для загробного життя покійників. Відбувались і чисто зовнішні зміни в ритуалах, викликані змінами в побуті. На кшталт появи екзотичних продуктів та прянощів в меню поминальних обідів низів суспільства. Вірогідно, що більш жорстким стало ставлення народу до захоронення самовбивць. Проте, навряд чи в козацьку добу в Україні було часто зустрічалось поховання їх ганебним способом. Здається, більш поширеним був звичай очищення вогнем могил самогубців, прилучення їх до Бога.

Але й ці незначні зміни відбувались настільки повільно, що практично народна погребальна обрядовість була незмінною.

Слід відзначити, що поховальна обрядовість виявилась достатньо функціональною. Завдяки її гнучкості забезпечувались і масові індивідуальні захоронення, і не такі часті багатотисячні колективні погребіння. При цьому допускалось, що у виняткових обставинах скасовувалась частина необхідних ритуалів. При

масових захороненнях покійників могли ховати не в трунах, не обмивали тіла загиблих, не читали над померлими Псалтир тощо. Взагалі поховання могли відбуватись навіть без церковних обрядів.

Крім того, поховальна обрядовість була і одним із важливих факторів, які забезпечували психічне здоров'я соціуму в історичний період з високою смертністю населення. В суспільній свідомості того часу побутувало розуміння природності смерті, а необхідність проведення комплексу ритуалів відволікала вбиті горем родини. Попри важкі умови життя та часте зіткнення з трагедіями, серед населення майже були відсутні випадки самогубств.

Крім того, погребальна обрядовість, при своїй єдності в основних значущих елементах, за рахунок змін окремих деталей, які не міняли зміст ритуалів, задовольняла запити та смаки окремих соціальних груп.

В першу чергу виокремлювались похорони заможних верств суспільства. В основному за рахунок більш дорогих матеріалів, які використовувались при похованнях. Крім того, бажаючи якомога пишніше погребти свого покійника, шляхта, купці, старшина могли запрости на похорон кількох священиків, що додавало пишності заупокійним службам, замовити поминальні служби в більшій кількості церков та монастирів.

А от поховання дітей в заможних родинях відбувались більш скромно, в колі сім'ї. Проте, зважаючи на високу дитячу смертність, вірогідно, менше уваги до поховання дітей виявляли в усіх суспільних верствах та групах.

Також всі, навіть не надто заможні, намагались організувати поховання своїх померлих родичів якомога багатше та пишніш, щоб не викликати невдоволення покійника.

Певні корпоративні особливості мали погребіння священиків, особливо високого рангу, в яких брала участь велика кількість священослужителів. Крім того, у XVIII столітті зовнішні впливи призвели до непристойно довгого процесу поховання вищих

українських церковних ієрархів. По місяцю, а то і довше, над їхніми тілами не звершували всі необхідні поховальні обряди.

Відмінності спостерігались і в поховальній практиці ремісників, студентів.

Найбільше ж особливостей було в поховальних традиціях та ритуалах українського козацтва. Уже починаючи з практики захоронення живого вбивці в одній могилі із вбитим.

Також у поховальній практиці козацтва використання церковних обрядів було бажане, але не конче необхідне. Основними ж елементами в козацькій поховальній обрядовості були траурний салют, використання зброї.

Проте, видається вірогідним, що церковні поховальні обряди при захороненні козаків лише відтерміновувались в часі. Адже і пізніше побратим міг замовити в церкві поминальну службу, обряд «печатання» могили тощо. Можливо, що у козаків існувала і опосередкована сповідь (через товариша, який її потім доносив до священика).

Оцінюючи ж поховальну обрядовість козацької доби, слід відзначити, що вона цілком задовільно виконувала свої санітарно-соціальні функції. Крім того, вона виявилась достатньо сталою, і в своїх основних рисах збереглася і в наступних століттях.